

ЯН ПАРАНДОВСЬКИЙ

Ян Парандовський (нар. 1895 р.) — прозаїк і есеїст, дослідник і популяризатор античного мистецтва. Автор книжок: «Міфологія» (1924), «Троянська війна» (1930), «Небо у вогнях» (1935), «Дві весни» (1946), «Алхімія слова» (1951), «Петрарка» (1954), «Повернення до життя» (1961), «Анація» (1967) та ін.

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

Просто з вулиці у вікно можна оглянути всю кімнату. На одній стіні висить килимок, а під ним — полиці з книжками: Гомер, Вергілій, Горацій, Ціцерон, давні вихователі людства. На інших стінах — кілька гравюр без оправ, у кутку — невеличкий гіпсовий амур. Посередині стоїть дерев'яний стіл, при ньому плетене крісло; стіл закиданий книгами, брошурами, паперами, мабуть, під ними має бути й чорнильниця, домислюємо її, глянувши на біле розчмихане гусяче перо, подібне до того, що його тримає веселий бронзовий чоловік, присівши на постаменті під деревами бульвару Сен-Жермен.

— Тут живе Дідро.

Хоча нема вже ані тієї кімнати, ані навіть будинку, хоч і показую вам вікно, що розчиняється нині в уяві, я вимовляю ці слова не менш схвильовано, ніж їх проказували люди, котрі колись спирали руки на справжній карниз, зазирали всередину і квапливо пригинали голови, почувши, що там відсувають крісло. Декому щастило побачити ще кремезну постать в старому халаті або високочоле обличчя із жвагими очима; проте найчастіше бачили спину, зігнуту над столом. В глибині помешкання були завішені порт'єрою двері.

— Коли б не почув, що хтось стукає, боюся відчиняти, — казав Дідро.

Він боявся відчиняти двері в те XVIII століття, в якому жив і яке було сповнене всілякими небезпеками. Але 24 липня 1749 року двері самі відчинилися, і хвилиною пізніше вулиця Мофіта стала свідком такої сцени. У фіякрі поряд з комісаром поліції сидить Дідро. Підбігає хлопчик з друкарні й простягає йому згорток коректури. Один з супутників комісара відштовхує руку Дідро і проганяє хлопця. Мадам Дідро, яка нічого про весь інцидент не знала, випадково підходить до вікна, скрикує і неприємно.

Фіакр відвіз Дідро до в'язниці Венсен, у якій філософ просидів чотири місяці і звідки надихнув Жан-Жака Руссо виступити на захист

первісної простоти людського суспільства, яких не торкнулася цивілізація.

Дідро поглузував з однієї впливової дами. Та поскаржилася міністрові, міністр дав наказ про арешт, і треба було вже втручатися іншим достойним особам, щоб філософ зміг нарешті зробити коректуру, яку від нього так брутально відібрав того липневого дня поліцейський.

То була коректура «Енциклопедії», яку Дідро почав, власне, видавати. Нечистий намовив його внести до першого тому слова, що так ушпигнули мадам де Сен-Мер. Йшлося про три чи чотири слова, які, здавалося б, так само важко відшукати серед кількох сот густо вкритих текстом сторінок, як і зернину піску на майдані. Можете уявити, отже, як пильно читали колись книги, навіть грубезні та важезні. Не буде перебільшенням сказати, що «Енциклопедія» Дідро мала успіх сенсаційної повісті. Багатотомне дороге видання відразу зібрало чотири тисячі передплатників, і цю цифру треба багатократно перемножити, щоб визначити бодай приблизно, скільки читачів зацікавилася «Енциклопедією». Люди буквально вихоплювали її з рук, позичали одне одному.

Тепер енциклопедії живуть в наших помешканнях якимось приспаним життям: ми будимо їх зненацька, коли нам потрібно значення того чи іншого слова, або хочемо знайти якусь назву, пригадати забуту дату; і оця їх послужливість викликає у нас довіру й повагу до них. Проте ніяке сердечне почуття не єднає нас з тими безіменними порадиниками. Ми ніколи не знаємо, хто до нас промовляє, хто допомагає нашій пам'яті, хто відкриває нам поняття, про існування яких ми навіть не здогадувалися,— не знаємо і не клопочемося цим. Ми просто спілкуємося з безіменним голосом ерудита, скоріше з відлунням того голосу, бо усі ці премудрощі є тільки далеким повторенням того, що багато видатних людей відкрили й сформулювали в процесі своєї праці.

«Енциклопедія» Дідро з вигляду була подібна до сьогоднішніх. Вона мала таку ж назву й була укладена також за алфавітом. Однак була живою істотою, мала душу. В ній жила і промовляла схвильована душа Дідро. В кожному рядку «Енциклопедії» відчувалася чарівна присутність автора. Якщо йшлося про певну страву, то любовно, із знанням справи викладалися всі особливості її приготування, подавалися всі присмачки до неї, і ми бачили Дідро-гурмана, Дідро-ласуна, що втішався думкою про паруючу тарілку. Розповідаючи про якісь ремесла, він уже поставав у нашій уяві десь біля верстата, по коліна в стружці, із сажею на лиці — від подиху плавильних печей, — і вражала його прекрасна людська допитливість, схиляння перед витворами мозолястих і вправних рук; коли йшлося про назви вулиць, вдаліні немовби виднілася його кремезна постать, що похитувалася з кожним кроком, і ніби чувся його голос, звернений до перехожих,— доброзичливий і привітний.

— Обійміть мене! Нехай порядна людина обійме порядну людину. Я — Дідро! — так привітав він на вулиці пана Дюбіка, якого вперше бачив. І в такий спосіб ставав приятелем багатьох, будвши, по суті, приятелем всіх людей.

Голос Дідро звучав з кожного аркуша, з усіма відтінками: від крику радості аж до зойку болю. Соціальні хвороби і кривди, здобутки людської мислі чи благородні вчинки, злочин чи несправедли-

вість долі, краса землі або чарівність мистецького витвору,—все це, часто-густо примхою абетки занесене на одну сторінку, викликало в нього плач, обурення, гнів або захват. Він був невтомним глашатаєм турбот і злетів людськості. У поняття «бог», «людина», «король», «право» Дідро вкладав всю свою віру в світ, в майбутнє, у поступ, у досконалість; зрештою, він обходився без цих гучних висловів, йому вистачало скромних прикметників, непомітних прислівників, щоб, пояснюючи подібні слова, додати їм, у формі граматичних прикладів, кілька речень, що звучали, як гасло.

Про «Енциклопедію» заговорили знову, коли королівський уряд зрозумів, що це небезпечна книга. Йшлося вже не про жарт, який зачепив одну з придворних красунь. «Його королівська величність констатує,—проголошувалося в декреті про заборону дальшого друкування «Енциклопедії»,—що в двох томах помічено намагання провести думки, які спонукають до повалення королівської влади, до бунтарства, а також у словах незрозумілих і двозначних можна знайти зіпсутість і атеїзм».

Ім'я короля було згадано в декреті задля форми. Веселий і безжурний Людовік XV був одним з небагатьох людей, що не читали «Енциклопедії». Він навіть не знав про її існування. Тому згодом спробували увести його в суть справи. Така нагода випала на полюванні. Розмову спритно перевели на порох. Ніхто не знав, з чого він складається і як виготовляється. Монархові стало прикро, що він королює в такому неосвіченому віці. Тоді принесли «Енциклопедію». Король знайшов у ній докладні відомості про порох, потім про рушницю, далі про різну звірину, надивав на статтю про королівський уряд і вперше у житті з подивом дізнався про права, привілеї і обов'язки своєї влади. Заборона була скасована.

Друкування «Енциклопедії» могло продовжуватися, але треба було мати терплячість Дідро, його силу волі, його оптимізм, щоб долати щораз нові підступи, інтриги, переслідування цензури. Все це забрало двадцять один з найкращих років життя, і тільки 1772 року комплект з двадцяти восьми томів був готовий.

Дідро не був самотнім у своїй праці. Йому допомагали найпередовіші уми того часу. Філософ і математик д'Аламбер написав чудовий вступ до всього видання і дав тлумачення багатьох понять, проте через якийсь час відступив перед утисками цензури й обмежився своєю математикою. Жан-Жак Руссо, якому випав для опрацювання скромний і невинний розділ музики, перейшов пізніше до занять філософією. Гольбах і Гельвецій розповідали про природу та її загадки, і навіть Вольтер, ідол століття, скористався з нагоди, щоб своїм гострим пером боротись за свободу переконань і справедливість.

Спільна праця так тісно поєднала цих людей, що вони залишилися близькими назавжди. І досі ми звемо їх енциклопедистами, маючи на увазі під цією назвою певний інтелектуальний поступ, який приніс людству велику користь. Адже «Енциклопедія» та стала великою кузницею ідей. Вона охоплювала все, найбуденнішим словам давала певною мірою нове життя. Том за томом будили свідомість людства. Виникали дискусії, суперечки, окремі замітки викликали відгос в книжках, брошурах і листах; довкола «Енциклопедії» утворився вир благодячого неспокою. В найменш приступні змінам галузі життя й науки були внесені свіжі погляди, які впливали надихаюче.

Сумління людей сколихнула картина безлічі кривд, що їх ніс народів старий устрій абсолютистського королівства. Світові, що досі цікавився лише облудною вишуканістю придворного життя, показано світ тяжкої щоденної праці. Людська особистість звільнялася від тієї незрілості, в якій тримав її суспільний лад, що спирався на нерівність та ієрархію. Ширилася, ставала доступною для багатьох освіта; було усунуто величезний розрив між духовним світом вченого і звичайної людини.

Треба визнати, що королівська влада мала причини на підозри й недовір'я. «Енциклопедія» була революційним твором. Із гідним подиву умінням в ній здійснювалася контрабанда ідей, з гідною подиву тонкою винахідливістю найбезневинніші слова сповнювалися думками, здатними потрясти трон монарха.

Офіційні кола відчували в оманливих вогниках подих близької пожежі і запах згарищ.

Друкування останніх сторінок «Енциклопедії» мало не збіглося з першими пострілами революції. Але Дідро вже їх не почув, він помер 1784 року.

Як Одіссей, який доплив до Ітаки на чужому кораблі, а у власний дім увійшов в лахмітті злидаря, так Дідро після двадцяти років нелюдської праці, прославивши свою країну і свою епоху, буквально озолотивши свого видавця, сам опинився в нужденному становищі. Навіть бібліотека, вірна союзниця в його житті, не належала більше йому; він був тільки її пожиттєвим охоронцем. Бібліотеку купила цариця Катерина й призначила Дідро щорічну пенсію.

Переклав Анатолій ГЛУЩАК